

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Sogdiyana (klasik kaynaklarda Sogdian“, Sogd"a ve Sogdi"z), milattan önce 6. asırdan başlayarak milattan sonra 10. asra kadar uzanan ve milattan sonra 5. ve 8. asırlar arasında en parlak dönemini yaşayan ve İran kültür ve medeniyetinin geliştiği Orta Asya'nın tarihi bir bölgesidir. Klasik yazarlara göre Sogdiyana, Orta Asya'da Amu Derya ya da Oxus nehrinin ötesinde bulunan bölge olan Maverünehir'e dahildi.

Sogdiyan medeniyeti, batıda Marginya, kuzeyde Horezmiya ve Caş (ve Kızılıkum Çölü), doğuda ise Fergana gibi Orta Asya'da oldukça gelişmiş diğer tarihi bölgeler ile sınırı bulunan ve güneyde Baktirya-Tokharistan'dan Hissar Sıradağları ile ayrılan, Zerefşan (Yunan yazarların Politimetos - Polufmhtoz- dediği, yerel dillerde ise 19. yüzyıla kadar Namik diye bilinen ve Çin kaynaklarında Na Mi - - diye adlandırılan) ve Kaşka Derya nehirlerinin oluşturduğu vadi üzerinde gelişmiştir.¹ Sogdiyana tarihi bölgesi, bu dönemde, Güney Özbekistan (Buhara, Semerkant ve Kaşka Derya bölgeleri) ve Batı Tacikistan (Hocend Bölgesi'nin güney kesimi) arasında bölünmüştür (Şekil 1).

Sogdiyana ekonomisinin temelinde, yaygın sulama kanalları sistemi sayesinde, büyük ölçüde toprak işlemeciliği/tarım bulunmaktaydı: Pamuk ve meyveler gibi ürünler, Çin İmparatorluğu gibi uzak ülkelerin egzotik eşyalarına olan talebin gerektirdiği masrafları karşılıyordu. Genelde asillerin yaşadığı Sogdiyan şehrinin idari kısmı olan Pencikent'in Şehiristan'ının ortasında bulunan bir "zahire ambarlı ev"nin arkeolojik kazılarında Erkek tarım tanrısına atfedilen yerel bir inancın izlerine rastlanmıştır.²

Bu durum, Çin ve Roma ile bağlantıları olan Orta Asya kervan yollarının geliştiği, yani değerli malların ticaretinin (ve bir ölçüde de üretiminin) neredeyse tamamının, şaşalı malikanelerin bulunduğu şehir merkezlerinde yaşamayı tercih eden Sogdiyan tacirlerin elinde olduğu sıralarda bile devam etti.

Sogdiyana bir merkezi hükümdarlık olmaktan ziyade Semerkant'ın³ üstünlüğünü tanıyan bağımsız prensliklerden oluşan bir konfederasyondur (Yunan kaynaklarında Maracanda - Mar"canda- şeklinde geçmektedir).

Sogdiyana'nın tarihi, Avrasya göçerleri ve bunların Büyük Persiya, Makedonya ve Çin içindeki göçleri ile bağlantılıdır. Bu güçler arasındaki ilişkiler tarihçiler için özellikle önemlidir, Sogdiyana'dan bahsedilen bu ülkelerdeki eski tarihi kaynaklardaki (Avesta'da⁴ olduğu gibi) bilgiler Bizans ve Arap yazarlardan elde edilen bilgiler kadar önemlidir.

Arkeolojik araştırmalar, bölgede yerleşimin tarih öncesi çağlardan⁵ beri olduğunu ortaya çıkarmasaydı, Sogdiyana'nın tarihte yer alışı sadece, bu ülkenin Aşaimenid İmparatorluğu (M.Ö. 559-330) tarafından ilhakı ve iktidarını kutlamak için Dayrus'in I (M.Ö. 522-486) tebaası olan halklara yönelik yazı ve temsilcileriyle alakalı olacaktı. Bisoutun kitabesi, bu açıdan, kesinlikle en eski belgedir ve tarihi belki de Daryus saltanatının (M.Ö. 6. yüzyıl) ilk yıllarına kadar dayanmaktadır, oysa Persepolis, Nakşi Rüstem ve Apadana'nın (Hepsi de İran'da bulunmaktadır) Kraliyet Mezarlarındaki kabartmalar daha sonraki dönemlere aittir. Susa'da (Batı İran) bulunan ve üzerine yontulmuş olan tebaa durumundaki İran halklarının listesi ve yontuların alt kısmında kimlerden bahsettiği konusunda şüpheye mahal bırakmayan hiyerogliflerin bulunduğu ayaklı Daryus heykeli ve M.Ö. 500 tarihine dayanan Mısır'ın Kanal Yazıtları istisnai kayıt gruplarını temsil etmektedir (Şekil 2).⁶

Eski Yunan ve Latin kaynaklarında Sogdiyana'dan Strabo, Plutarch, Curtius Rufus, Arrian, Ptolemy ve özellikle de bu ülkeden Partlar, Horezmiya ve Aşamenid İmparatorluğun

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

(Tarihçeler, VII. 93) XVI. Satrapy'ndeki Arya ile birlikte Herodotus bahsetmektedir (Şekil 3). Sogdianların komşuları İskender'in Xerxes seferine (M.Ö. 486-465) katıldılar. Bildiğimiz kadarıyla bu ittifak Pers merkezi otoritesinin haraca bağladığı ülkelerle idi, fakat Herodot bu konuda yay ve kısa baltalardan oluşan savaş ekipmanları tasvir etmekle yetinmiştir (Tarihçeler, VII 66).

Büyük İskender'in çabuklaştırmasıyla Aşamenidlerin çöküşünden sonra (M.Ö. 336-323), Sogdiyana Makedonlara en sert şekilde direnen ve işgallerden en fazla acı çeken Orta Asya bölgelerinden biri haline geldi. Sogdian lideri Spitanemes'i (Sptam^nhz) boyunduruk altına almak ve bu liderle ittifak kuran göçerleri pasifize etmek İskender'in tam üç yılını aldı. Pasifize edilmiş nüfus üzerinde otoritesini güçlendirmek ve bölgede meşru bir hükümdar olarak gözükebilmek için İskender, sonunda, yerel bir şef olan Oxyartes'in ('Oxuarthz) kızı Roxane ('Rwx"nh) ile evlendi.⁷

İyi bilindiği gibi, İskender'in ölümü üzerine halefleri İmparatorluğu değişik prensliklere böldüler: Bu dönemde Sogdiyana, Seleucid Hükümdarlığı'nın (M.Ö. 312-65) bir parçasıydı, fakat çok kısa bir süre sonra Seleucid dominyonluğunun doğu kısmının ayrılması ve Partların İran'ı işgalinin başlamasıyla birlikte bölünmesiyle (M.Ö. 250) Yunan-Baktiryan Hükümdarlığı (M.Ö. 250-50) ile işbirliğine girdi.

Bu dönemde, Makedonyalı İskender'in ardından bölgede kalanlar Orta Asya'daki egemen sınıfı teşkil ediyordu ve bölgede yapılan kazıların ispatladığı gibi, çoğunluğunu Sogdianların oluşturduğu ve özellikle güçlü bir şekilde İskender'in hakimiyetinden etkilenen Baktiryanlar gibi bir çok İran nüfusunu yönetmekteydiler.⁸ Ancak, arkeolojik kanıtlar bulununcaya kadar, bu dönem Orta Asya tarihçileri tarafından aşırı şekilde karıştırılmaktaydı. Gerilimler, önce Seleucus I (M.Ö. 355-281) tarafından kısa bir süre için işgal edilen Hindistan'ın Maurya İmparatorluğu (M.Ö. 322-185) ve daha sonra da Menanderlerin (M.Ö. 150-135) saldırdığı Sungasların (M.Ö. 185-M.S. 97) da karıştığı bir savaş durumunun devam etmesine sebep oldu.

M.Ö. 200 yılı civarında Sogdiyana (çoğunlukla Baktirya'da yoğunlaşmış olan) bağımsızlığını kazandı, fakat doğudan gelen göçer işgallerine karşı son derece savunmasızdı, buna da Moğolistan ve Kuzey Çin'de kurulan Nu İmparatorluğu (M.Ö.209-M.S.155) ve aşağı yukarı Kırgız ve Kazak steplerine denk düşen Sogdiyana'nın doğusuna doğru olan bölgede yerleşmiş bulunan Kang Ju Hükümdarlığı (M.Ö. 2. yüzyıl-M.S. 3. yüzyıl) sebep olmaktaydı.⁹

Çin kaynaklarına göre, M.Ö. 174 ile 160 tarihleri arasında Xiong Nu, Yue Shi'yi () mağlup etti ve bugünkü Çin'in Ningxia ve Gansu bölgelerine denk gelen kendi topraklarından ilk önce Wu Sun'un () (Çin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Urumçi ve Hami civarı) topraklarına göç etmeye zorladı, Wu Su da bunları daha sonra, Sakalar tarafından işgal edilmiş olan Kırgızistan'daki İli, Cu ve Narın nehirleri civarına sürdü. Bahsi geçen işgalciler, ki bunlar eski Çince kaynaklarda Se () olarak, Sanskritçede Saka olarak ve Latince Sacae¹⁰ şeklinde geçmektedir, topraklarını terk etmeye ve batıya doğru göç ederek yeni yerleşim yerleri bulmaya zorlandılar. Bu, Orta Asya yerleşik toplumlarını bir girdap gibi yutan, Baktirya'daki son İskender eğitimliğinin bıraktığı yönetimleri yıkan ve bazı Saka kabilelerinin kendi hükümdarlıklarını kurdukları Doğu İran ve Kuzeybatı Hindistan'ı da yakından ilgilendiren göç sürecinin başlangıcıydı.

İkinci aşamada, tebaalarını Xiong Nu'ya kaptırma endişesinde olan Wu Sun batıya göç etti

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

ve Yue Shi'yi bir kez daha Sogdiyana'ya doğru göçe zorladı, bunlar M.Ö. Sogdiyana'ya ulaştılar ve ülkeyi işgal ettiler. Çin kaynaklarına göre, Yu Shi, Kang Ju Hükümdarlığı ile savaştı ve haraç toplamlarına son vermek suretiyle Sogdiyana topraklarına girmesinin önüne geçti.

Hun karşıtı bir ittifak kurmak için Yue Shi'nin desteğini talep eden Batı Han Hanedanı'ndan (, M.Ö. 206-M.S. 23) Çin İmparatoru Wu Di'den (, M.Ö. 141-87) bir mesajla birlikte olaylarla dolu bir sefere çıkan Çinli General Zhang Qian () M.Ö. 128'de Sogdiyana'ya ulaştı. Fakat, Yue Shi eski düşmanlarıyla yeni bir savaşa girişmeye ilgi göstermedi ve Çin elçisine yardımda bulunmayı reddetti. Zhang Qian'ın görevi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, ileriki dönemlerde Çinlilerin Orta Asya'da genişlemesinde aşırı derecede faydalı olacak olan Batı Bölgeleri (Xiyu , yani Orta Asya hakkında büyük miktarda bilgi elde edilmişti. M.Ö. 1. yüzyılın sonları ile M.S. 1. yüzyılın başları arasında, beş klandan Yue Shi grubunu oluşturan biri Baktirya ve Kuzey-Batı Hindistan'da Kuw#Aa İmparatorluğu'nu (M.Ö. 1. yüzyıl-M.S. 3. yüzyıl) kurdu. Yue Shi'nin orijini bilim adamları arasında hâlâ bir tartışma konusudur. İmparatorluğun kurulması ile, yönetimlerindeki halkların Helenistik-Roman unsurlarla bezenmiş İran ve Hint kültürlerini de kucaklamış oldular.

Bilim adamlarının çoğu, son zamanlarda, basit bir işgalden ziyade güçlü bir Kuw#Aa'nın Sogdiyana(Horazmiya gibi diğer Orta Aya bölgelerinde olduğu gibi) üzerinde kültürel ve ekonomik nüfuza sahip olduğunda; hatta Yue Shi'nin bir bölümünün Buhara vahalarında ve Kaşka Darya Vadisi'nde yeleşmiş oldukları konusunda hemfikirler.¹¹ Muhtemelen, Kuw#Aa Sogdiyana ve Orta Asya'nın büyük bölümü üzerinde, evlilik ittifakları ya da Çin İmparatorluğu'nu bile muaf tutmadıkları bir töre olan başkentte açıkça rehinelere bulundurmamak suretiyle, bir çeşit Protektorya kurmuştu. M.S. 1. yüzyılda Kuw#Aa, Orta Asya'nın en büyük güçlerinden biriydi: Hatta Tarım Havzası'nı bile egemenlikleri altına almayı denemişler, ancak Doğu Hanları (, M.S. 25-220) tarafından yenilgiye uğratılmışlar ve haraçları kesilmiştir.

M.S. 70 yılından 3. yüzyılın ikinci yarısına kadar Sogdiyana nispeten bir barış dönemi yaşamıştır. Kuw#Aa hakimiyeti sırasında, Orta Asya'dan geçerek Çinlilerle Roma İmparatorluğu'nu birbirine bağlayan kervan yolu (İpek Yolu), tıpkı Hindistan ve Sri Lanka'dan İran, Mısır, Etyopya (aksum), Güney-Doğu Asya ve Güney Çin'e doğrudan ulaşım sağlayan deniz yolunun açılmasında olduğu gibi, ticarete büyük bir gelişme sağlamıştı. Sogdiyana'da İpek Yolu'ndan geçen Çinliler tarafından talep edilen lüks eşyalar, atlar, şarap ve silahlar üretilmekteydi. Sogdiyan tacirler M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren İpek Yolu boyunca faaliyetlerde bulunmuşlar ve bölgenin sessizliğe kavuşturulmasından şüpheye mahal bırakmaksızın büyük yararlar elde etmişlerdir. Büyük bir olasılıkla Kuw#Aa Sogdiyanların artan zenginliklerini onaylamış ve aynen 6. yüzyılda Türk Kağanı'nın yaptığı gibi bu ticareten yararlanmıştı. Kuw#Aa İmparatorları, Budizm'i hem korumuşlar hem de Orta Asya ve Uzak Doğu Asya'da propagandasını geliştirmişlerdir, Çin kaynaklarında Sogdiyanlar (Hintliler, Partlar, Yue Shiler, Kuceyanlar ve Hotanlılar ile birlikte) Budist misyonerler ve Tanrısal İmparatorluk'taki çevirmenler arasında ilk sırada anılmaktadır.¹²

Helenistik kültürel sızmalara bir tepki olarak, Sogdiyanların "hakiki" İran kültürü, mimari hariç, bu dönemde bütün sanatları hâlâ ilkel olarak kalmış ise de, yeni bir sıçrama yapmıştır. Baktiryan paralarının taklit edilmesine dayanan sikke yapımına son verilmiş ve uygun bir yazı geliştirilmiştir (bu yazı, Aşamenid yönetimin resmi yazı dili olarak bölgeye nüfuz etmiş olan Arami alfabesinden uyarlamadır (Şekil 4). Yavaş yavaş, kilden yapılma heykellerin üretimine yeniden başlanması, Helenistik şartlardan uzaklaşıldığını ve İran

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

tarzına dönüşü yansıtmaktadır.¹³

Kuw#Aa'nın yıkılması, Sasani Hanedanı'nın (M.S. 224-642) ilk iki Şahinşahi'nin saldırgan politikaları yüzünden olmuştur. M.S. 260 civarında Orta İranca, Partça ve Grekçe yazılmış olan Kabe-i Zerdüş'teki Şapur I'nın (241-272) büyük kitabesinde, Sogdiyana doğuda Sasanilere boyun eğmiş bölgeler arasında görülmektedir. Arkeologlar bu tür işgallerin çok uzun süreli olmadığına, ancak, Sasanilerle yakınlaşmanın özellikle kültürel ve sosyal alanda kesinlikle pek çok değişikliğe sebep olduğuna inanmaktadırlar: İran'da zaten çok yaygın olan Zoroastrianlık, Nasturilik (ve Hristiyanlığın diğer şekilleri) ve Manizm, özellikle Mazdiyan din adamlarının hoşgörüsüz eziyetleri sırasında, Orta Asya'da yeni takipçiler buldu. Sogdiyana'da bu inançlar, Zoroastrianizm ve Yahudilikle barış içinde birlikte yaşarken, 7-9. yüzyıllarda bölgede bulunan Çinli seyyahlara göre Budizm'e (birkaç sanat eseri, mesela yukarıda bahse konu olan Pencikent resimlerinde Erkek Tarım Tanrısı gibi, gösterilmektedir) zulmedilmekte ve manastırları yıkılmaktaydı.¹⁴ 5. yüzyıl örneklerine dayanarak, pek çok arkeolog İran sanatının ve parasının Sogdiyana'da son derece yaygın olduğuna inanmaktadır.¹⁵

4. yüzyılın ikinci yarısında, Sogdiyana ve komşu bölgeler, yazılı kaynaklarda Çionitler ya da Kidaritler olarak geçen esrarengiz göçerler tarafından işgal edildi: ilk isim Latin varsayımdır ve büyük olasılıkla da bir etnik isimdir, bunlar aynı zamanda "Kidaritler Hunlardır" -O' noi oi'Kidar"tai- bir 5. yüzyıl Bizans kaynağında muktedir Hükümdar Kidara'dan türetilmiştir (Çince'de Jiduolo,). Bunların Hunlarla aynı kişiler olduğuna dair bilgiler Hint ve Ermeni kayıtlarında da geçmektedir.¹⁶

Kidaritler, Sasani İmparatorluğunun doğu sınırında ve Gandhara, Keşmir ve bir kısmını işgal ettikleri Pencap'ın da dahil olduğu Hindistan'daki Gupta İmparatorluğu için ciddi bir tehdit sergilediler (320-500), kendilerini Kuw#Aa'nın varisleri olarak görüyorlardı.

Şapur II. (309-379) saldırılarını sınırlamak, Bizanslılara karşı savaşmak ve fakat kesinlikle Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bölgelerinde Kidarit üstünlüğünü tanımak üzere Kidaritlerin hükümdarı Grumbates ile bir ittifak kurdu.¹⁷

Arkeolojik araştırmalara göre, Kidaritlerin (daha doğrusu Hun)¹⁸ Sogdiyana'yı işgali, yerel nüfus için tamir edilmesi imkansız sonuçlar doğurduğu halde, bir çok yerleşim yerinin yakıp yıkılmasına denk gelmektedir. Muhtemelen bölgede bir çeşit Sasani kontrolü olduğundan, 5. yüzyıl Sogdiyanası'nda herhangi bir Çinoit-Kidarit faaliyeti¹⁹ görülmemektedir.

Hindistan'daki Guptaların ve Baktirya'daki Sasanilerin karşı saldırıları sonucu Kidaritlerin gücü zayıfladı ve 5. yüzyılın ortalarında yerlerini, Orta Asya steplerinden güçlü ama ilkel yeni bir göçer halk olan ve gücünün doruğundayken sınırlarını Tarım Havzası vahalarından İran'a ve Kuzey Hindistan'a kadar genişleten bir imparatorluk kuran Beyaz Hunlar ya da Heftalitler (Yunancada'Ejtalitai, Çince de Yida -Yeda şeklinde de yazılır - Süryanice, Orta Farsça, Farsça, İbranice ve Arapça kaynaklarda bilinmektedir, ancak Ermeni tarihçiler bunları Kidaritlerle aynı isimle adlandırmaktadırlar: K'u{an) aldı. Baktirya ve Sogdiyana'yı işgal eden diğer yabancı işgalciler gibi, orijinal etnik grubu bilinmeyen Heftalitler de İpek Yolu boyunca ticareti kontrol eden, işgal ettikleri yerleşik toplumlara hakim olan İran kültürünü benimsediler.

Bizans ve Arap kaynaklarına göre, Sogdiyana'nın yolu Heftalitlere, muhtemelen Merv civarında savaş meydanında ölen Sasani İmparatoru Piruz'un (459-484) ağır yenilgisinden

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

sonra açılmıştır, ancak gerçek işgalin 509 civarında başladığı düşünülmektedir. Çince kaynaklar, Sogdianlar ile Heftalit sarayı arasında aracılardan oynadığı rolü ve daha sonra Sogdian yazısının benimsenmesini açıkça teyit etmektedir.²⁰

M.S. 563 ve 568 yılları arasında bir Sasani-Türk ittifakı Heftalit Hükümdarlığı'na son verdi ve hükümdarlık galipler tarafından ikiye bölündü. Jüstinyen'in (527-565) baş düşmanı ve "Sasani altın çağı"nın başlatıcısı Hüsrev I. Anuşirevan (531-579) tarafından yönetilen İranlılar, Baktirya ve Hindistan topraklarını aldılar; Batı Türkleri ise Sogdiana ve Fergana'yı da kapsayacak şekilde Maverünnehir'i ele geçirdiler (Şekil 5).

Mançurya'dan (Bugünkü Kuzeydoğu Çin) Hazar Denizi'ne kadar uzanan devasa bir coğrafyanın yöneticileri olan göçer orijinli bir Altay nüfusu olan Türkler, Çin kaynaklarında Tu Jue (), şeklinde kayıtlara geçmiştir. 552 yılı civarında Türk dominyonu iki parçaya bölünmüştür: Moğolistan'daki Doğu Türk İmparatorluğu (552-630) Çin medeniyetinin asimilasyonuna açık olmuştur ve gerçek göçer kültürünün savunucusu olan Maverünnehir'deki Batı Türk İmparatorluğu (552-657).

Kağanın koruması altında bulunan İpek Yolu boyunca ticaret kolonileri sistemi sayesinde Sogdian varlığının hem Batı, hem de Doğu Türk İmparatorluğu'nda mevcudiyeti ispatlanmıştır. Her iki Türk İmparatorluğu'nda da Sogdianlar danışman, dini otorite ve özellikle de asker olarak önemli roller oynamışlardır.²¹

Pratikte, Sogdiana merkezi emperyal otoriteden bağımsızdı, ancak bu tarihten itibaren Orta Asya'daki Türkleştirme süreci amansız bir hal almış ve Sogdian şehirlerinin şefleri para basımını Türk isimleri altında sürdürmüşlerdir.²²

Heftalitlerin yenilgisinden sonra, Sogdianlar İran ve Bizans ile düzenli bir ticari ilişki kurmak için Batı Türklerinin Kağanı olan İstemi'ye (552-576) baskı yapmışlar, ancak Sogdian-Türk misyonu Husrev'in ajanları tarafından engellenmiş, tacirler Sasani topraklarından uzak kalmaya zorlanmıştır. Bu dönemde, aslında, İranlılar bir taraftan İpek Yolu boyunca Sogdian-Türk gücünü sınırlandırmaya gayret ederken, öte yandan kendileri Doğu'da Hindistan ve Sri Lanka'dan gelen değerli eşyaların deniz yoluyla ticaretini kontrol etmekteydi ve Doğu Afrika'da Aksumiler Hükümdarlığı'nı (M.S. 1-7. yüzyıl) mağlup edip, 570 yılında Yemen'i işgal ederek²³ Bizans'ın bütün lüks eşya ve Doğu'nun baharatlarına olan taleplerini sadece kendileri sağlamaya çalışmışlardır.

Bu tür bir önleme ilk Türk tepkisi, daha önce İran'ın müttefikleri tarafından kazanılmış olan Hindistan topraklarını işgal ederek, Sasanilere karşı Bizans desteğini teminat altına almak olmuştur. Batı Türkleri, Bizans İmparatorluğu'na yollamak üzere en uygun diplomatların Sogdianlar olduğunu düşünmekteydi. Aslında, 567-568 yıllarında Maniakh adında bir Sogdian seyyah tarafından liderliği yapılan bir elçilik heyeti, büyük olasılıkla, Rus arkeologların yol ücreti olarak değerli ipek kumaşların kullanıldığına dair bulguları ortaya çıkardığı Kafkaslar üzerinden geçerek Konstantinopol'e ulaştı.²⁴ Yine de, Sogdianların bu tarihten önce de Konstantinopol'de bulunmaları ve 552'de Jüstinyan döneminde ipek üretiminin sırlarının Bizanslara açıklanmasında rol almış olmaları büyük bir olasılıktır. Bu bilgiler, kaçak ipek böceklerinin asıl vatanını Sogdiana ile aynı bölge olarak tanımlanabilecek Serinda (Shr" nda) şeklinde adlandıran Procopius tarafından verilmektedir.²⁵

Maniakh'ın misyonu yeni açılan, Harezmi, Kuzey Hazar Denizi, Kafkaslar ve Sogdian

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

varlığı ile bağlantılı olduğu görülen Sugdaya şehri (önceleri Sughd#k or Soldaia olarak bilinmekteydi) Kırım üzerinden geçen ve hala tam olarak araştırılmamış olan bir İpek Yolu kolu ("Kürk Yolu") üzerinde Sogdian trafiğinin gelişmesi açısından bir başarıdır.²⁶ Güney Ukrayna ve Kuzey Kafkaslar'daki Hazarların 567-571 yıllarında Batı Türkleri tarafından kontrol altına alınması, Bizanslarla olan ilişkilerini kolaylaştırmış ve iki imparatorluğu doğrudan temasa geçirmiştir. Bu dönemden itibaren, Bizans-Sogdian ilişkileri aşırı derecede iyi, ancak karşılıklı sanat²⁷ ve para basımı²⁸ alışverişleri gibi kültürel alanla kısıtlı kalmış ve askeri işbirliği boyutuna hiçbir zaman ulaşmamıştır.

Tang İmparatorluğu'nun (, 618-906) yükselmesi ve Çin'de ekonomik, politik istikrarın sağlanmasıyla Türkler düşüşe geçmişlerdir. Enerjik İmparator Tai Zong (, 626-649) Doğu Türklerini mağlup ederek, topraklarının kontrolünü ele geçirmiş ve kendilerini de Çin ordusuna katarak Batı Türklerine karşı savaşta kullanmıştır. "Barbarları barbarlara karşı" kullanma sanatında son derece mahir olan Çinliler 659 civarında Maveraünnehir'i işgal ettiler ve 661'de tüm Batı Türk toprakları Tang yönetiminin altına girdi.

650 ve 675 yılları arasında Sodiya Tang egemenliğini tanıdı, fakat boyunduruk yerel şeflerin (ikOsid) Çin patronajı²⁹ altında görevlendirilmesine ve Emperyal saraya haraç ödemeye, tanrısal imparatorluğun yönetici sınıfına büyük saygı göstermeye ve sanayileşmiş Sogdian tacirlerin büyük miktarda ihracatına indirgendir.

Sogdian para sistemi de merkezinde kare bir delik bulunan Çin modelleri lehine değişti. Bu sikkelerin üzerinde zaman zaman Çince karakterlere de rastlanmaktadır.³⁰

Batı Hanlardan Tanglara kadar geleneksel Çin yıllıklarında, Suli dönemi , Xiuli , Suyi , Shuyao ve 5-6. yüzyıldan itibaren de Sute dönemine (eski telafuzu *Siwok-d' dk) göre Sogdiana çok iyi tasvir edilen bir bölgeydi.

Han İmparatorluğu'nun çözülmesinden sonra, Çin, küçük iktidarlar arasındaki sürgit savaş durumu ile belirginleşen bir tarihi karmaşa dönemine girdi ve büyük bir geleneğin mirasçısı olmasına rağmen birleşik bir merkezi devlet oluşturamadı ve Çin topraklarına yerleşen ve buralarda gerçek "barbar" hanedanları kuran göçer istilacıların dehşetiyle karşı karşıya kaldı. Kuzey Çin, birinci Türkler imparatorluğunun kaderini paylaşan Kuzey Wei (, 386-534) bir Xianbei hanedanı altında birliğini sağladı: Bir seri iç huzursuzluktan sonra ikiye bölündü, Doğu Wei'nin (, 534-550) yerini Çinli Kuzey Qi (, 550-577) aldı ve daha barbar olan Batı Wei (, 535-557) diğer bir Xianbei hanedanı olan Kuzey Zhou (, 557-581) tarafından yıkıldı. Bütün bu hanedanların Türklerle iyi ilişkileri, hatta evliliğe dayalı ittifakları vardı, Sogdian göçmenler ve Sogdiana'nın kendisi olağan haraç sistemi aracılığıyla imparatorun sarayına sunuldu. Sogdian yazısının geçmişi M.S. 313'e³¹ dayanan ünlü Sogdian eski harflerinin kanıtları tamamen Çince içeriğiyle bulunmuştur.

Barbar hanedanların yönetiminde özel bir özgürlük alanı tanınan Sogdianlar, özellikle İran repertuarından alınan ve zengin unsurlarla bezenmiş Buda heykellerinin yapımı olmak üzere, sanat alanında belirli bir nüfuza sahiplerdi.³² Arkeolojik bulgular Sogdianların kendi dinlerini izlemeyi ve (Çin topraklarında yaygın bir uygulama olan defin işleminin benimsendiğine dair izler olmakla birlikte) kendi dini cenaze merasimlerini (cesedi ortaya koymak suretiyle hayvanlar tarafından etlerinin temizlenmesini sağlayarak kemikleri özel bir sandıkta ya da astodan içinde korumaktaydılar) yapmayı sürdürdüklerini açıkça göstermektedir.³³

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Çin'in Suiler yönetiminde birleşmesi Sogdianlar için önemli bir değişiklik yaratmadı, aksine, prestijleri daha da yükseldi ve 605'te He Chou isimli bir Sogdian bizzat imparator tarafından değerli ipeklerin ve Çin sarayında çok moda olan "batı tarzı"na uygun mimari dekorasyonda kullanılan çinilerin üretiminin yapıldığı çok özel bir atelyenin başına getirildi.³⁴

Tang döneminin başlangıcında, Batı Bölgelerinin egzotik eşyalarına İmparatorluk sarayından büyük talep vardı. Bu tür ürünler şunları kapsamaktaydı: Meyveler, sebzeler, hayvanlar, metal eşyalar, tekstil ve çanak çömlek özel talepler arasındaydı.³⁵ Sogdian lüks malları Bizans İmparatorluğu, Tarım Havzası Vaha Şehirleri ve Moğolistan'a ilaveten Kore, Japonya, Tibet ile Tanrısal İmparatorluk ile bağlantısı olan diğer ülkelere, hatta Hindistan, Sri Lanka ve Güney Doğu Asya ülkeleri ile Güney Çin limanlarını birbirine bağlayan sözde "Deniz İpek Yolu" boyunca bulunan yerlere ulaşmaktaydı.³⁶

Çin sarayı, komşu ülkelerin hükümdarlarına diplomatik hediye olarak vermek için bu tür eşyaları bulundurmaktaydı, ki bu komşu hükümdarların türbelerinde kazı sonucu ilk bakışta İran tarzını çağrıştıran, Sasanilere ait olduğu zannedilen ancak daha iyi incelendiğinde Sogdian olduğu anlaşılan kumaşlar, cam ve metal eşyalar açığa çıkarılmıştır.³⁷

Barbar olmaktan ziyade İranlı olan hu tacirlerinde sık sık rastlanan bu döneme ait Çince hikayelerin garip figürleri arasından bazıları bazı kumaşlarına işlenmesinde kullanılmıştır, mesela barbar hükümdarı karakterize eden bir lider deveyi sembolize eden hu wang karakterleri ile dekore edilen bir kumaş.³⁸ Ayrıca, Tang cenaze sanatında (esas olarak çanak/çömlekçilik ve boyamada) İranlıların temsilcileri önemli bir role sahiptir. Çinliler Sogdian müziğini ve dansını çok takdir etmekte ve Orta Asya'dan ya da İran'dan getirdikleri polo oyununu benimsemektedirler. Aslında, Çin'deki İranlı sayısı önemli miktardaydı ve 642'de Sasaniler Arap işgaline uğrayınca bu rakam daha da arttı. Tang İmparatoru, 621 civarında Çin'in başkentinde bir Zoroastrian tapınağı inşa edilmesine izin verdi. İmparator, Piruz'u (Çince Bilusi, son Sasani hükümdarı Yazdigerd III'ün-630-651-oğlu) kardeşçe kabul etti ve hatta İran'ı yeniden ele geçirebilmesi için ona bir ordu ayarladı (ama somut bir neticeye ulaşamadı).³⁹

Yani, sadece Çin'deki İranlıların kendileri değil, bunların işleri, Zoroastrianizme ilaveten Budizm, Nasturilik ve Manizm gibi dinleri de koruma altına alındı.⁴⁰ Malları ve Budizm açısından özellikle yabancılar için en parlak/favori dönem, Çin tarihinin geleceği için önemli sonuçlara sebep olan Kraliçe Wu Zetian'ın (684-705) dönemidir.

Tang yönetimi altında, Sogdiana şaşaa'nın zirvesindeydi. Afrasyab (eski Semerkant), Varakhsa (Buhara'dan çok uzak olmayan bir yer) ve Pencikent'te (Batı Tacikistan'da, Semerkant'a yaklaşık 55 kilometre) ortaya çıkarılan resimler, asiller gibi giyinmiş ve silah kuşanmış olan ve yerel destanlarda, klasiklerde olduğu kadar Hint hikayelerine esin kaynağı ve resimlerin müşterisi olan zengin tacirlerin yaşam tarzını göstermektedir.⁴¹ Sogdian dili, Orta Asya'nın bütün kolonilerine yayılarak, İpek Yolu boyunca bir ortak ticaret dili -lingua franca- haline geldi, ayrıca Sogdianca bir kaç dinin bölgede yayılmasında da önemli bir rol oynadı. Ancak, bu durum uzun sürmedi. Aslında, 7. yüzyılın ikinci yarısında Emevi Hanedanı (661-750) yönetimindeki Arap ordularının hızla ilerlemeleri yüzünden Orta Asya'nın kültürel-siyasi yapısını köklü şekilde değiştirecek bir dizi olay cereyan etti.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Hâlâ bir Tang protektoryası olarak düşünölen Sogdiyana, 673-676 yılları arasında (hatta daha erken bir dönemde)⁴² Arapların bölgeye gelmesinden ve Horasan Valisi Utayba ibn-Müslim al-Behili tarafından 706-715 yılları arasında tamamen işgal edilmesinden büyük zarar gördü. Boşuna Çin müdahalesini bekleyen yerel prensler arasındaki ayrılık, Arapların bölgeyi işgalini kolaylaştırdı. Aslında Çin de, Türgişlerin konfederasyonu altında 699'da Batı Türk İmparatorluğu'nu kurmuş olan Türk kabileleri ve bu kabilelerle ittifak yapan Tibetlilerin (630-846) açıkça işgaline uğramıştı.

Transoxiana'nın (ya da Müslüman fatihlerin söylediği isimle Maveraünnehir diye bilinen ve aynı zamanda da Sogdiyana yazısı Sughd, Soghd ya da GkâO, GpO, GpW şeklinde geçmektedir) Araplar tarafından işgali ile karşı karşıya kalan yerel halk, 707 yılında İkinci Doğu Türk İmparatorluğu'nun (684-734) ordularını acilen yardıma çağırdılar (bu muhtemelen 701'de de olabilir), bu ordu daha sonra 712'de Bilge Kağan'ın (716-734) kardeşi Kül Tegin'in (Köl-tigin) (Prens Kül, 731'de öldü) komutasına girdi. Türklerin bu müdahalesi önemli oranda başarı sağladıysa da Emevilerin Sogdiyana'daki durumunu değiştiremedi. Ne Türgiş lideri Su Lu'nun 724'teki müdahalesi, ne de "Sogdiyana Hükümdarı, Semerkant lordu" Devastik'in 722'de liderliğini yaptığı isyan durumu değiştirmede, isyan Araplar tarafından şiddetli bir şekilde bastırıldı. 728'de patlak veren ve Türgişler ile Tibetliler (Kralları Khri lde gtsug brtsan, 712-755 yılları arasında bir Semerkant prensesi ile evlendi) tarafından desteklenen bir başka isyan Sogdiyana'daki Arap dominyonlarını aralarında Semerkant'ın da bulunduğu birkaç müstahkem mevki ile sınırlandırdı. Daha sonra, 734 yılında, El-Haris ibn-Süreye el- Mücâşi, Su Lu ve diğer yerel şeflerle merkezi Emevi otoritesine karşı savaşmak üzere ittifak kurduğunda bu sefer kabilelerin kendi aralarında bir isyan patlak verdi. Bu tür sarsıcı olaylar serisinin sonucu olarak Sogdiyanların göçü başladı.⁴³

Kutayba'nın Halife Süleyman'a (715-717) karşı isyanından ve akabinde Şam'da öldürölmesinden sonra (Sogdiyan muhafızlar tarafından korunmaktaydı), Sogdiyana, yerel işids ile işbirliği yapan Arap yönetici Nawr ibn-Sayy#r al-Kin#nO tarafından 739 yılında huzura kavuşturuldu, göç eden Sogdiyanların geri dönüşü teşvik edilirken, al-Haris isyanı 744 yılında son buldu.

Bu kısa sakin dönem Ebu-Müslim el-Horasani'nin 747-749 yılları arasındaki isyanı ve Abbasi Hanedanı'nın (750-1258) iktidara gelmesinden sonra başlayan bölgenin Müslümanlaştırılması ile kesintiye uğradı. 750 yılından başlayarak, aslında, halkın tedricen İslam'a geçişi ile birlikte yerel dini anıtlar ve evlerdeki resimler yok edilmeye başlanmıştı.

751'de, Araplar Çinlileri Talas'ta (Batı Kırgızistan) mağlup etti ve Orta Asya'da işgal ettikleri topraklardan çekilmeye zorladı (sistemli bir şekilde Tibetliler tarafından alındı) ve gelecekte Sogdiyana'ya yönelecek muhtemel Tang müdahalelerini engelledi. Talas Savaşı'ndan sonradır ki, Semerkant'taki bazı Çinli esirler kağıt yapma tekniklerini İslam dünyasına öğretti. Abbasi hakimiyeti sırasında, Orta Asya bölgeleri bir çok kez isyan etti, ancak Araplar doğuya yönelen eşyaların önüne bir çeşit engel koymuş gibi görünse bile,⁴⁴ Tarım Havzası, Dunhuang () ve Çin'deki Sogdiyan yerleşimciler için ciddi sonuçlar doğuracak bir düşünüş yaşanmadı.⁴⁵

8. yüzyılın ikinci yarısında, sırasıyla Çin'in güney ve kuzey sınırlarında Tibetliler ve Uygurların artan gücü ve Sogdiyan-Türk Generali Rokhsan'ın (Çin yıllıklarında An Luşan olarak geçmektedir) büyük isyanı yüzünden Tang Hanedanı 755-756 yıllarında bir kriz dönemiyle karşı karşıya kaldı.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

İkinci Doğu Türk İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Uygur Türkleri, Yaylakar Hanedanı liderliğinde Moğolistan'da kendi Kağanlıklarını (744-840) kurdular ve Tanrısal Krallık için rahatsız edici bir komşu oldular. Ancak, Halife'nin güçlü Tibetlilere karşı Çin İmparatoruna destek olsun diye Arap ordularını gönderdiği sırada, Çinliler An Luşan isyanında Uygurlardan da yardım istediler. Böğü Kağan (Muyu, 759-779), 762-763 yıllarında, An Luşan isyanının yarattığı düzensizlik ve Çin başkenti Chang'an'ın 763 yılında Tibetliler tarafından işgali sırasında Tang Hanedanı'nın devamını güvenceye almak için Çin'de bulunurken bazı Sogdiyan rahiplerin etkisiyle Maniheizm'i kabul etti ve bu dini Kağanlığın yönetici sınıfının dini olarak ilan etti. Onun ölümünden sonra yeniden Uygurlar arasında etkin olmaya başladıkları Adiz kabilesinden Huaixi'nin saltanatına kadar çok ciddi bir zulüm dönemi yaşadılar. 806'da, bazı Mani rahipler Çin sarayına gönderilen bir Uygur diplomatik misyonuna ilk kez dahil edildiler.

Uygur Kağanlığı var olduğu sürece Tibetlilere ve başta Kırgızlar⁴⁶ olmak üzere Türk kabilelerine karşı savaşmak zorunda kaldı ve nihayet 840 yılında yok edildi, geride kalanları ise güneye yani Dunhuang ve Tarım Havzası çevresindeki bölgeye göç etmeye zorlandı, burada sırasıyla Gansu'da Shazhou Uygur Hükümdarlığı'nı (850-1028) ve Sincan'da Koco Uygur Hükümdarlığı'nı kurdular. Bugün Uygurlar hâlâ buralarda nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.

Bu dönemde, özellikle Koco Hükümdarlığı'ndaki Sogdiyan kültürünün etkisi çok güçlüydü ve muhtemelen Sogdiyan sanatçılar, Koco (Çince Gaoçang) şehri yıkıntılarında bulunan Manist ilisturasyonlu el yazması parçaların boyanmasında görev almışlardır,⁴⁷ oysa Murtuq ve Bazaklık'teki (9-12. yüzyıl) Budist ve Maniheist duvar resimleri farklı bir tarzı sergilemekte ve özellikle İranlı tacirlerin taklit eserlerinde Çin'den güçlü bir şekilde etkilenmişlerdir (Şekil 6). Uygur alfabesi Sogdiyan alfabesini model olarak almış ve bunu daha sonra (yeniden uyarladıktan sonra) Moğollara ve Mançulara iletmiştir, bugün Çin'deki Mançular hala bu yazı formunu kullanmaktadırlar (Şekil 4).

An Luşan isyanından sonra Tang sarayının Sogdiyanlara karşı tavrı radikal bir şekilde değişti. Bakan Li Mi (722-789) Chang'an'a yerleşmiş olan yabancılara, özellikle de İranlılar ve Sogdiyanlara uygulanan imtiyazları kısıtlamak için bir dizi ferman yayınladı⁴⁸ ve İranlı-Türk tüccarlara zarar vererek Çinli tacirleri desteklemek için ciddi önlemler alındı.⁴⁹ M.S. 843-45 yıllarında Çin'deki yabancı dinlere karşı açık bir zulüm başladı, rahipler, din adamları mallarından mahrum bırakıldı ve seküler yaşama dönmeye zorlandılar. Sogdiyanların çöküşü 878-879 yıllarındaki bir isyan sırasında, yani önemli sayıda Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Zoroastrian'ın Canton'da katledildiği sırada zirveye çıktı.

Bu tür yıkıcı olaylara rağmen Çin'deki ve daha uzun bir dönem olmak üzere Dunhuan ve yukarıda bahsedildiği gibi Tarım Havzası'ndaki Sogdiyan topluluklar hayatlarını sürdürmeyi başardı. Sogdiyan'ın Hint alt kıtası ile olan ilişkileri hala iyi bir şekilde araştırılmadı, ama biz bu ilişkiler hakkında özellikle de 8. ve 9. yüzyıllarda Tibet ve Amdo (bugünkü Qinghai Çin Bölgesi) ile olan ticari ilişkileri hakkında oldukça çok şey biliyoruz.⁵⁰

8. yüzyılın ikinci yarısında Sogdiyan'da pek çok (dini olanları da olmak kaydıyla) isyan patlak verdi, steplerdeki Türklerin dış müdahalesine rağmen, Abbasiler bölgenin kontrolünü ellerinde tutmayı başardılar. 793-795 yıllarında Araplar hakimiyetlerini Tacik şehri Hokant civarında bulunan ve Sogdiyan kültürünün egemen olduğu Ustrusana'ya genişlettiler. Maveraünnehir'de büyük çaplı bir isyana liderlik eden Nair ibn-Sayy#'ın torunu Rafi' ibn-Layth 806 ve 809 yılları arasında isyan etti. Bu isyana çabucak Türk ve

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Tibet orduları da katıldı, ancak Abbasi Sarayı ile uzlaşarak isyan sona erdirildi.

9. yüzyılda Batı Orta Asya'da güçlü bir İslami hanedan olan Samanoğulları (819-1005) yükselişe geçti. Samanoğulları soy olarak Baktırya'dan (o zamanlar Tokharistan diye bilinmekteydi), ispat edilmemekle birlikte muhtemelen Sasani soyundan, gelen bir İranlı aile idi. Üyeleri başlangıçta Sogdiyana'nın yöneticiliğine atanmış ve buradan hakimiyetlerini genişçe bir coğrafyaya yaymışlardı, pratikte Abbasilerden bağımsızlardı.

Samanoğulları Dönemi Sogdiyana için bir çeşit Rönesans idi ve Orta Asya'nın bu kısmının tamamı hakimiyetleri altına girdi. Emirlikte ve ülke dışında özellikle Sogdiyan kumaşına büyük bir talep vardı. Bu kumaş İslam kaynaklarında, muhtemelen siql#ÂNn or siql#Â diye bilinen bir diğer değerli ürünle de tanınan Buhara yakınlarındaki Zandana köyünden aldığı isimle Zandani adıyla geçmekteydi. Bilim adamları zandaniğO'nin tabiatı ve ikonografyası hakkında hemfikir olmamakla birlikte, Batı Avrupa'da, Dunhuang ve Tibet'te bulunan ipeklere bakıldığında bunların ortak bir kanuna göre süslendiğini ve bir vakada da kumaşın arka yüzünde Sogdiyan yazısı bulunmasına rağmen, bu tür malların Sogdiyan resimlerinde yer almadığını görürüz.⁵¹ Mevcut araştırmaların durumuna bakıldığında bu gruptaki kumaşlar daha fazla araştırmayı gerektirmekle birlikte, bu kumaşlarda Bizans motiflerinin kullanılması ve buna karşılık Konstantinopol'ün ipek üretimini etkilemesi Samanoğulları kontrolündeki Orta Asya ile Bizans arasında sürekli bir ticari alışverişin olduğu gerçeğini doğrulamaktadır.⁵² 893 yılında Emir İsmail (892-907) hâlâ bir Zoroastrian inançlı olan Ustrusana'nın (af{On) hükümdarını öldürttü, topraklarını ilhak etti ve halkını İslama geçmeye zorladı. Daha sonra da İslam'ın yaygın bir şekilde yaşanmadığı ve al-K#E{arO'ye göre hâlâ Sogdiyanca'nın konuşulduğu Karluk Türklerinin muhkem bölgesi Talas'a saldırdı. Samanoğulları Dönemi'nde, Doğu İran lehçesinin son temsilcilerinden biri olan bu dilin yerini yeni İranca almaya başladı. Sogdiyanlar için diğer bir dehşet de Maverâünnehir'in Türkleştirilmesi idi, özellikle de Samanoğullarının yenilgiye uğraması ve Emirliğin 1001'de Karlukların hanedan ailesi (Sogdiyana da dahil olmak üzere kuzey bölgelerini alan Karahanlılar) ve Gazneliler (güney kısmını aldılar) arasında bölünmesinden sonra. Sınır çizgisi Amu Derya olarak kararlaştırıldı fakat, tam olarak Sasani-Türk ittifakının olduğu dönemde iki güç birbirleriyle savaşmaya başladılar. Göçer hareketleri yüzünden doğuda göçe zorlanan yeni bir Türk nüfusu olan Selçuklular, 1040'da bu çatışmaya müdahale etti, Gaznelileri Orta Asya'dan sildi ve Karahanlıları da 1089 yılında bir kukla devlete indirgedi.

Selçuklular 1141'de Budist Karahıtaylar (Kuzey Çin'de Mançu Jin , 1115-1234 tarafından yönetilen Liao İmparatorluğu'nun , 907-1125 yıkılmasından sonra bilindikleri adlarıyla Batı Liao) tarafından ezildiler ve yerlerini 1210-1212 yıllarında Harezmsahlara bıraktılar.

İyi bilindiği gibi, Harezmsahlara 1218 yılında, Cengiz Han'ın ordularının saldırısına uğrayarak yıkıldı. Aynı dönemde Asya'nın büyük bölümü Moğol İmparatorluğu'na ilhak edilmeden önce göçer ordularının büyük yıkıcılığından acı çekmekteydi.

Ancak, Sogdiyan medeniyeti bu tarihten çok önceleri yok olmuştu ve Moğolların medenileştirilmesi tecrübeli Uygurlar için zekice bir görev olacaktı.

Rubrucklu Fransisken William, 1253-1254 yıllarında Soldaini diye adlandırılan bir grup Hıristiyanın Altınordu Devleti'nin Moğol Hanı'na bazı hediyeler sunduklarını kaydetmektedir. Orta Asya'da Yunancadan farklı bir dil konuşan ve Latincece Soldins, Soldinis, Soldis diye yazılan bir Hıristiyan nüfusun varlığına dair bilgi, bir Ermeni rahip olan Het'um (ya da Hayton) tarafından Fransız sarayına sunulan 1037 tarihli bir kaynaktan

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

geçmektedir: 20. yüzyılın başlarında Yagnobi nehri vadisinde (Batı Tacikistan), uzun süredir unutulmuş ve sadece eski kaynaklarda ve arkeolojik kalıntılarda kaldığı bilinen bir medeniyetin canlı kanıtları olarak keşfedilen, yaklaşık 2500 kişi tarafından konuşulan üç dialektin doğrudan Sogdianca ile alakalı olduğu ortaya çıkarılmasına rağmen, bunlar Sogdianlar ve Orta Asya'daki dilleri hakkındaki son bahsedilişlerdir.⁵³

Dr. Matteo COMPARETI

Venedik CA' Foscarı Üniversitesi / İtalya

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 157-169

Dipnotlar :

1. Bazı klasik kaynaklar bu tür bölgeleri Paraitakene (Paraitachu“) olarak adlandırmakta ve buraların Sodiya ve Baktirya'dan ayrıldıklarını düşünmektedirler: Rtveladze, 1990, ss. 11-13; Marçak, 1997, p. 321. Daha ayrıntılı bir tartışma için bakınız: Daffinà, 1967, ss. 17-19.
2. Marçak, Raspopova, 1987; Marshak, Raspopova, 1990. a, ss. 153-157.
3. Grenet, Sims-Williams, 1987, s. 115.
4. Gnoli, 1980, ss. 121-127; Gnoli, 1989, s. 46.
5. Besenval, Isakov, 1989.
6. Konu, Roaf, 1974, ss. 78-9'da özetlenmiştir.
7. A. B. Bosworth, 1980, s. 11.
8. Shishkina, 1994. Aşamenid dönemi'nde sürülenler sayesinde, Makedon işgalinden çok önceleri'de Sogdianca'da bir miktar Yunan yerleşmiş bulunmaktaydı: Masson, 1966, s. 359; Hammond, 1998.
9. Shiratori, 1928; Enoki, 1955. Orta Sogdianca'nın Kang Ju tarafından işgali hakkında önerilen arkeolojik kanıtlar: Pougatchenkova, 1988 (Ayrıca bakınız: Marçak, 1997, ss. 325-326).
10. Yunancada bunlar sadece muzafünileyh (içindelik hali) durumuna göre görülmektedir: Daffinà, 1967, s. 3.
11. Kabanov, 1963.
12. Brough, 1965, s. 587.
13. Shishkina, 1994, ss. 87-88.
14. Belenitskii, Marshak, 1981, ss. 28-29; Abdullaev, 2000. Pencikent'te bulunan bazı resimler ve özellikle Varaksha'dakinin Hintli inançları temsil etmesi, Hinduizm'in Orta Asya'da çok hızlı yayılmasından değil de anikonizmlerinden dolayı tam bir sanatsal kutsal ikonografyaları bulunmayan Sogdianların bunu Hintlilerden ödünç aldığı şeklinde yorumlanmaktadır: Belenitskii, Marshak, 1981, ss. 29-30; Marçak, 1990, p. 297.
15. Grenet, Sims-Williams, 1987, ss. 113-114; Marçak, 1990, ss. 292-293, 298; Grenet, 1996. a. Para reformu, Bahram V döneminin Sasani paralarına dayandırılmıştır, Gor (420-438).
16. Zeimal, 1996, ss. 119-120.
17. Bu tür ittifak, Bamiyan'daki kayıp resimler arasında, 38 metre uzunluğundaki Buda'nın üzerindeki bir odacıkta çok ilginç iddialarla birlikte tespit edilmiştir: Bivar, 1998.
18. Sogdianca'da xwn şeklinde adlandırılır: Marshak, 1996, ss. 234. Bu etnik isim için daha ayrıntılı araştırma için: Grenet, 1989; Parlato, 1996.
19. Marshak, 1996. a, ss. 234-235.
20. Cannata, 1981, p. 22.
21. Yine Sogdian alfabesinden etkilenildiği düşünülen Türk runik alfabesi üzerine teoriler hakkında bir özet için: Niu Ruji, 1994; Sherbak, 2001, ss. 68-72.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

22. Marshak, Raspopova, 1990. b, ss. 182-183.
23. Harmatta, 1974.
24. Riboud, 1976, p. 23; Jeroussalimskaja, 1978.
25. Daffinâ, 1994, p. 22.
26. Tomaschek, 1877, ss. 11-12; Grenet, 1985, p. 34; Marshak, 1996 a, p. 238; Soucek, 1997; Mielczarek, 1997. Hazar türbelerindeki bazı tekstil ürünleri üzerindeki arkeolojik bulgular Sogdiyan tarzını yansıtmaktadır: Noonan, 2000, fig. at p. 85.
27. Compareti, gelecek 2002.
28. Raspopova, 1999.
29. 650 ile 655 arasında Çin İmparatoru Gao Zong (, 649-683) Semerkant Hükümdarı Varguman'a yatırım yaptı. (Sogdiyanca'da'brgm'n, Çince'de Fuhuman) O bölgenin valisinin unvanıyla: Chavannes, 1903, p. 135; Mode, 1993, ss. 20-23, 71-75.
30. Yoshida, 1996, ss. 70-71.
31. Sims-Williams, 1985; Grenet, Sims-Williams, 1987. Orta Asya'dan Hindistan'a uzanan kervan yolu boyunca, Yukarı Indus Vadisi'nde aşağı yukarı çağdaş Sogdiyan yazıtları (4-6. yüzyıl) bulunabilir: Dani, Jettmar, Thewalt, 1987, ss. 21-23; Jettmar, 1991; Vilyams, 1995.
32. Knauer, 1983; Feng, 1990; Dien, 1991; Howard, 1996; Tsiang, 2000; Zhang Zong, 2000.
33. Scaglia, 1958; Lerner, 1995; Jiang Boqin, 2000. a; Shi Anchang, 2000. Çin'de ortaya çıkarılan ve Sogdiyanlara ait olan türbelerin bir bibliografyası için Cheng Yue, 1996, 24-26.
34. İpek üretimi için bakınız: Zhao Feng, Simcox, 1997, p. 85; Catalogue New York 1997, ss. 23, 24; Heller, 1998. a, ss. 112-13 ve not 73; Heller, 1998. b, p. 91; Lubo-Lesnichenko, 1999, p. 462. Çini üretimi için bakınız: Pang, 1998/99; Jiang Boqin, 2000. b, p. 95. O ailesini orta Sogdiyana'da bulunan ya da Sogdiyana ile alakalı bir yerde bulunan Gava'nın yerlisi olarak anlatmaktadır: Shiratori, 1928, ss. 113-17; Gnoli, 1980, ss. 63, 121-27.
35. Orta Asya'nın en meşhur ressamı kesinlikle Hotanlılardı, fakat Tang yıllıklarında Sogdiyanlar da kaydedilmiştir: Mortari Vergara Caffarelli, 1971, ss. 64-65 note 5.
36. Daffinâ, 1985, p. 122; Jiang Boqin, 1994, ss. 227-235; Grenet, 1996. b; Sims-Williams, 1996, ss. 49-50, 54-57; Yoshida, 1996, ss. 74-75; Boperachchi, 1997/98.
37. Compareti, gelecek.
38. Riboud, 1977; Knauer, 1999, fig. 12. Çağdaş ya da daha erken dönem ait bir örnek için: Bunker, 2001, figs. 29-30.
39. Harmatta, 1971.
40. Lin Wushu, 2000.
41. Catalogue Milano, 1987, cat. 196-198, 207-208; Raby, 1987/88.
42. Smirnova'ya göre, Arapların bölgeye ilk girişi tam olarak 654'te olmuştur: Smiova, 1970, s. 199. Bu çalışma hala Sogdiyana'daki 7. -8. yüzyıl olaylarını en ayrıntılı veren eserlerden biridir.
43. 750-850 yılları arasında Sogdiyanların Merv, Nişapur, Bağdad ve Samarra yönüne doğru kitlesel göçü başladı: Belenitskii, Marshak, 1981, p. 18. Muhtemelen, Samarra (9. yüzyıl) resimlerinde Orta Asya unsurlarının sürekli bir kullanımını görmek mümkün ve daha sonra da bir şekilde bu göçle alakalı olan Hıristiyan Sicilya'daki Cappella Palatina ve Duomo at Cefalu'da (1140): Grube, 1994; D'Erme, 1995.
44. Broomhall, 1966, s. 19.
45. Sims-Williams, 1996, s. 59; Boulnois, 1966, s. 152.
46. Kırgızlar arasında da yayılan Maniheizmin epigrafik ve arkeolojik izleri blunmaktadır ve bk: Marazzi, 1979, ss. 245-252'de dikkatlice etüd edilmiştir.
47. Katalog New York, 1982, s. 174. 20. yüzyılın başında Alman arkeolojik seferlerinden getirilen Bazaklık duvar resimlerinden bazılarında görülen Buda'nın yanına diz çökmüş iyilikseverler Orta

SOĞDİYANA TARİHİNE GİRİŞ

Asyalı zengin tacirler olarak tanımlanabilir: Turfan Bölgesi'ndeki Arkeolojik Kalıntıları Muhafaza Kurumu, 1990, pls. at ss. 35, 38, 72-73. Tipik süslü kaftanlar, başlıklar, kemerler ve botlar ile bu tacirler, yüklü eşekleri, atları ve develeri Buda'nın ayaklarının dibine saygıyla diz üstü çökmüş oldukları halde Buda'ya adaklar sunarken resmedilmektedir. Elbiseleri ve özellikle başlıkları yüzünden pek çok bilim adamı bunları Sogdianlar olarak tanımlamaktadır, Klimkeit, 1990, s. 192; *vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovya*, 2000, s. 365; Mallory, Mair, 2000, fig. 144. Daha ihtiyatlı olan Grenet ve Pinault, "coiffé d'un chapeu de style iranien, qui tient une balance dans la main droite, ce qui correspond simultanément au 1er décan, à la fois dans la tradition persane et la tradition indienne [...]" ("un homme sur la place du marché avec les outils de son commerce") " bir adım olarak Alman arkeolojik seferleri tarafından Sincan'da ortaya çıkarılan bir el yazmasında Zodyak'taki terazi burcunun bir temsilinden bahsetmektedirler: Grenet, Pinault, 1997, ss. 1034-1038, fig. 5. İran tarzı başlık Murtuk ve Bazaklık'ta resmedilenlerle aynıdır, o halde pazardaki bir tacir ile ilgili olarak bir Zodyak işaretini tercih eden bir İranlı akla hemen bir Sogdian figürünü getirmektedir. El yazısının parçaları için bakınız: Catalogue New York, 1982, cat. 117.

48. Dalby, 1979, p. 593.

49. M.S. 766 ve 799 yılları arasında bir imparatorluk fermanı "batılı" motifli ve Çin karakterleriyle on bin (wan) yazısıyla süslenmiş ürünleri yasakladı, bu yasağın resmi olarak Konfüçyan yenilenmenin gerektirdiği basitlik ve tok gözlülüğün değeri için konulduğu söylene de, asıl amacın Çin'de bulunan "barbar" tacirlerin gücünü sınırlamaya yönelik olduğu büyük bir ihtimaldir: Lubo Lesnichenko, 1993, p. 10. Bu yasak Çin tarihinde tek örnek değildir. Genellikle tabu haline getirilmiş karakterler yönetici İmparatorun şahsi ismiyle alakalandırılmıştır. Kayıtlarındaki derlemelere bakıldığında, Nasturi rahiplerin özellikle yabancılara iyi gözle bakılmadığı dönemlerde bu karakterleri kullanmaktan dikkatlice kaçındıkları görülmektedir: Enoki, 1964, ss. 70, 74-76.

50. Xu Xinguo, 1996; Heller, 1998. b; Compareti, 2001'de basıldı.

51. Sorun hakkında en yeni çalışmalar için: Cornu, Martiniani-Reber, 1997, ss. 50-51; Otavsky, 1998. b, ss. 200-213.

52. Yerusalkimskaya 1972; Compareti, 2002'de basılacak.

53. Dauvillier, 1953, ss. 67-68.

Kaynaklar :

- K. Abdullaev, Une image Bouddhique Découverte à Samarkand, Arts Asiatiques, t. 55, 2000, ss. 173-175.
- G. Azarpay, Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art, Berkeley-Los Angeles-London, 1981, ss. 11-77.
- K. M. Bajpakov, Nouvelles données sur la culture sogdienne dans les villes médiévales du Kazakhstan (avec une note additionnelle par F. Grenet), Studia Iranica, t. 21, fasc. 1, 1992, ss. 33-45.
- K. M. Baipakov, The Great Silk Way: Studies in Kazakhstan, New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia, Archaeological Studies, 16, Sankt Peterburg, 1994, ss. 89-93.
- K. M. Bajpakov, Medieval Towns in South Kazakhstan and Semire2' e, Rivista degli Studi Orientali, vol. LXXII, fasc. 1-4, 1998, ss. 245-261.
- T. J. Barfield, The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, Cambridge (Massachusetts), Oxford, 1989.
- W. Barthold [C. E. Bosworth] , al-}ughd, The Encyclopaedia of Islam, vol. IX, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte eds., Leiden, 1997, ss. 772-773.
- L. Bazin, Manichéisme et syncrétisme chez les Ouïgours, Turcica, t. XXI-XXII, 1991, ss. 23-38.
- C. I. Beckwith, The Tibetan Empire in Central Asia: a History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the Early Middle Ages, Princeton, 1987.
- Belenitsky, Asia Centrale, Ginevra, 1975.
- M. Belenizki, Mittelasiien. Kunst der Sogden, Leipzig, 1980.
- M. Belenitskii, B. I. Marshak, The Painting of Sogdiana, G. Azarpay, Sogdian Painting. The Pictorial

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Epic in Oriental Art, Berkeley-Los Angeles-London, 1981, ss. 11-77.

- P. Bernard, Les nomades conquérants de l'empire gréco-bactrien. Réflexions sur leur identité ethnique et culturelle, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Novembre-Décembre 1987, ss. 758-768.
- P. Bernard, Alexander and His Successors in Central Asia. Part Two. The Seleucids in Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. c. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994. a, ss. 88-97.
- P. Bernard, The Greek Kingdoms of Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. c. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994. b, ss. 99-129.
- P. Bernard, L'Asie centrale et l'empire séleucide, TOPOI, c. 4/2, 1994. c, ss. 473-511.
- P. Bernard, Maracanda-Afrasiab Coloniae Graecae, La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro Magno al X secolo, Roma, 1996, ss. 331-365.
- R. Besenval, A. Isakov, Sarazm et les débuts du peuplement agricole dans la région de Samarkand, Arts Asiatiques, tome XLIV, 1989, ss. 5-19.
- Biswas, The Political History of the HNnas in India, New Delhi, 1973.
- D. H. Bivar, The Sasanian Princes at Bamiyan, The Art and Archaeology of Ancient Persia. New Light on the Parthian and Sasanian Empires, ed. by V. S. Curtis, R. Hillenbrand and J. M. Rogers, London, New York, 1998, ss. 103-110.
- O. Boperachchi, The Maritime Silk Roads: Trade Relations between Central Asia and Sri Lanka from the Evidence of Recent Excavations, Silk Road Art and Archaeology, 5, 1997/98, ss. 269-95. Vosmohiya Tupecman dpe
- B. Bosworth, Alexander and the Iranians, The Journal of Hellenistic Studies, c. C, 1980, ss. 1-21.
- E. Bosworth, M# war# al-Nahr, The Encyclopaedia of Islam, c. 5, C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat eds., Leiden, 1986, ss. 852-859.
- L. Boulnois, The Silk Road, London, 1966.
- M. B. A. Broomhall, Islam in China. A Neglected Problem, New York, 1966.
- J. Brough, Comments on Third-Century Shan-Shan and the History of Buddhism, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XXVIII, 3, 1965, ss. 582-612.
- E. C. Bunker, The Cemetery at Shanpula, Xinjiang. Simple Burials, Complex Textiles, Fabulous Creatures from the Desert sands. Central Asian Woolen Textiles from the Second Century B. C. to the Second Century A. D., Riggisberger Berichte, 10, Riggisberg, 2001, ss. 15-45.
- M. Bussagli, L'arte del Gandh#ra, Torino, 1994. The Cambridge History of Iran. Volume 2. The Median and Achaemenian Periods, ed. I. Gershevitch, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985.
- P. Cannata, Profilo storico del I° Impero Turco (metà VI-metà VII secolo), Roma, 1981.
- P. Cannata, Sulle relazioni tra India e Asia Interna Nelle Testimonianze cinesi, Supplemento no 1 alla Rivista degli Studi Orientali, vol. LXXIII, Roma, 2000. Catalogue New York, 1982: Along the Ancient Silk Routes. Central Asian Art from the West Berlin State Museums, New York, 1982. Catalogue New York, 1997: When Silk was Gold. Central Asian and Chinese Textiles, A. E. Wardwell, J. C. Y. Watt (Curators), New York, 1997. Catalogue Milano, 1987: Tesori d'Eurasia. 2000 anni di Storia in 70 anni di Archeologia Sovietica,
- B. Piotrovskij (Curator), Milano, 1987.
- Cereti, Primary Sources for the History of Inner and Outer Iran in the Sasanian Period (3rd Century Onwards), Napoli, 1996.
- Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, St-Pétersburg, 1903. Cheng Yue, A Summary of Sogdian Studies in China, China Archaeology and Art Digest, vol. 1, no 1, January-March 1996, ss. 21-30.
- Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

- P. Chuvin, Les ambassades byzantines auprès des Premiers Souverains Turcs de Sogdiane. Problèmes d'onomastique et de toponyme, Cahiers d'Asie Centrale, no 1-2, 1996, ss. 345-55.
- E. Colless, The Traders of the Pearl. The Mercantile and Missionary Activities of Persian and Armenian Christians in South-East Asia. IV, Abr-Nahrain, vol. XIII, 1972-73, ss. 115-135.
- E. Colless, The Nestorian Province of Samarqand, Abr-Nahrain, vol. XXIV, 1986, ss. 51-57.
- M. Compareti, The Role of the Sogdian Colonies in the Diffusion of the Pearl Roundel Design, Serindica, 1, basılacak.
- M. Compareti, Iranian Divinities in the Decoration of Some Dulan and Astana Silks, Annali di Ca' Foscari, Baskıda 2001.
- M. Compareti, Evidence of Mutual Exchange Between Byzantine and Sogdian Art, Papers to be presented at the International Conference "La Persia e Bisanzio", Roma, October 14-18 2002.
- Cornu, M. Martiniani-Reber, Étoffes et vêtements dans le ménologue de Basile II. Reflets des courants d'échange entre Byzance et le monde islamique, Quaderni di Studi Arabi, 15, 1997, ss. 45-64.
- P. Daffinà, L'immigrazione dei Sak# nella Drangiana, Roma, 1967.
- P. Daffinà, Il nomadismo centrasiatrico. Parte prima, Napoli, 1982.
- P. Daffinà, La Persia Sassanide secondo le fonti cinesi, Rivista degli Studi orientali, vol. LVII, 1985, ss. 121-170.
- P. Daffinà, La seta nel mondo antico, La seta e la sua via, M. T. Ludici (Curator), Roma, 1994, ss. 17-24.
- M. T. Dalby, Court Politics in Late T'ang Times, Cambridge History of China, vol. 3. Sui and T'ang China, 589-906, Part I, D. Twitchett and J. K. Fairbank gen. eds., Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, ss. 561-681.
- H. Dani, Alexander and His Successors in Central Asia. Part One. Alexander's Campaign in Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 67-88.
- H. Dani, K. Jettmar, V. Thewalt, Between Gandh#ra and the Silk Roads. Rock-Carvings Along the Karakorum Highway. Discoveries by German-Pakistani Expeditions 1979-1984, Mainz am Rhein, 1987.
- J. Dauvillier, Byzantins d'Asie centrale et d'extrême-orienté au moyen age, Revue des Études Byzantines, t. XI, 1953, ss. 62-87.
- D'Erme, Contesto architettonico e aspetti culturali dei dipinti del soffitto della Cappella palatina di Palermo, Bollettino d'Arte, 92, 1995, ss. 1-32.
- Dien, A New Look at the Xianbei and their Impact on Chinese Culture, Ancient Mortuary Traditions of China. Papers on Chinese Ceramic Funerary Sculptures, ed. G. Kuwayama, Los Angeles, 1991, ss. 40-59.
- Enoki, Sogdiana and the Hsiung-Nu, Central Asiatic Journal, vol. I, 1955, ss. 43-62.
- Enoki, On the Date of the Kidarites (1), Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 27, 1969, ss. 1-26.
- Enoki, On the Date of the Kidarites (2), Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 28, 1970, ss. 13-38.
- K. Enoki, The Nestorian Christianity in China in Mediaeval Time According to Recent Historical and Archaeological Researches, L'Oriente cristiano nella storia della civiltà, Roma, 1964, ss. 45-81.
- K. Enoki, G. A. Koshelenko, Z. Haidary, The Yüeh-chih and Their Migrations, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 171-189.
- Jivopis drevnego Pyandjikenta, Moskova 1954.
- V. Fiorani Piacentini, Turchizzazione ed Islamizzazione dell'Asia Centrale (VI-XVI secolo d. Cr.),

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Milano, Roma, Napoli, Città di Castello, 1974.

- R. N. Frye, The History of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic original by NarshakO, Cambridge (Massachusetts), 1954.
- R. N. Frye, La Persia Preislamica, Milano, 1967 (The Heritage of Persia, 1962).
- Gnoli, Zoroaster's Time and Homeland. Origins of Mazdeism and Related Problems, Naples, 1980.
- Gnoli, Avestan Geography, Encyclopaedia Iranica, vol. III, E. Yarshater ed., Costa Mesa (California), 1989, ss. 44-47.
- P. B. Golden, The Karakhanids and Early Islam, The Cambridge History of Early Inner Asia, D. Sinor ed., Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, ss. 343-370.
- F. Grenet, Samarcande et la route de la soie, L'histoire, no 77, Avril 1985, ss. 30-41.
- F. Grenet, Les "Huns" dans les documents sogdiens du Mont Mugh (avec un Appendice par N. Sims-Williams), Études Irano-Aryennes Offertes à Gilbert Lazard, Studia Iranica Cahier 7, C. -H. Defouchécour, Ph. Gignoux éds., Leuven, 1989, ss. 165-184.
- F. Grenet, Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve siècles: de l'héritage antique à l'adoption de modèles Sassanides, La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Roma, 1996. a, ss. 367-390.
- F. Grenet, Les Merchands Sogdiens Dans les mers du Sud à L'époque préislamique, Cahiers d'Asie centrale, no 1-2, 1996. b, ss. 65-84.
- F. Grenet, G. -J. Pinault, Contacts des traditions astrologiques de l'Inde et de l'Iran d'après une peinture des collections de Turfan, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, fasc. IV, 1997, ss. 1003-1063.
- F. Grenet, N. Sims-Williams, The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters, Transition Periods in Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau, Studia Iranica. Cahier 5, Leuven, 1987, ss. 101-122.
- F. Grenet, Zhan Guangda, The last refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries, Bulletin of the Asia Institute, n. s., vol. 10, 1996, ss. 175-186.
- E. J. Grube, La Pittura islamica Nella Sicilia Normanna del XII secolo, La Pittura in Italia. L'Altomedioevo, Milano, 1994, ss. 416-431.
- L. Hambis, Ak-Beğim et Ses Sanctuaires, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1961, ss. 124-137.
- N. G. L. Hammond, The Branchidae at Didyma and in Sogdiana, The Classical Quarterly, n. s., vol. XLVIII, n° 2, 1998, ss. 339-344.
- K. Hannestad, Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux 5e et 6e siècles, Byzantion, 25-27, 1955-57, ss. 421-56.
- Harmatta, The Middle Persian-Chinese Bilingual Inscription from Hsian and the Chinese- S#s#nian Relations, La Persia nel Medioevo, Roma, 1971, ss. 363-76.
- Harmatta, The Struggle for the Possession of South Arabia Between AksNm and the S#s#nians, IV Congresso di Studi Etiopici, Roma, 1974, ss. 95-106.
- Heller, Two Inscribed fabrics and their Historical Context: Some Observations on Esthetics and Silk Trade in Tibet, 7th to 9th Century, Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg-Stiftung, Riggisberger Berichte 6, Riggisberg, 1998. a, ss. 95-118.
- Heller, Some Preliminary Remarks on the Excavation at Dulan, Orientations, vol. 29, no 9, October 1998 b, ss. 84-92.
- Heller, Arte Tibetana. Lo sviluppo della spiritualité e dell'arte in Tibet dal 600 al 2000 d. C., Milano, 1999.
- Hermann, An Historical Atlas of China, Edinburgh, 1966.
- D. A. Hitch, Kushan Tarim Domination, Central Asiatic Journal, XXXII, 3/4, 1988, ss. 170-192.
- H. R. Hoffman, The Tibetan Names of the Saka and the Sogdians, Asiatische Studien, XXV, 1971, ss.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

440-455.

- F. Howard, Buddhist Cave Sculpture of the Northern Qi Dynasty: Shaping a New Style, Formulating New Iconographies, Archives of Asian Art, XLIX, 1996, ss. 6-25.
- A. Yerusalimskaya, K slojeniyu khudojestvennogo shelkotkachestva v Sogde, Srednyaya Aziya i Iran, Leningrad 1972, pp. 5-46.
- Jeroussalimskaja, Le caftan aux simourghs du tombeau de Mochtchevaja Balka (Caucase Septentrional), Studia Iranica, t. 7, fasc. 2, 1978, ss. 183-211. Im. Hyo-Jai, Cultural Relationships Between Central Asia and Korea from Archaeological Evidences in Korea, Journal of Central Asia, vol. XV, no 1, July 1992, ss. 14-19. Institute for the Safeguard of the Archaeological Relics in the Turfan Region, Grotto Art of Pazikelik Buddhist Caves in Turpan, Urumqi, 1990.
- Invernizzi, Sogdiana, Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti. V Appendice 1979-1992, Roma, 1995, s. 46.
- N. Ishjamts, Nomads in Eastern Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 151-169.
- Jettmar, Sogdians in the Indus Valley, Histoire et Cultes de L'Asie Centrale Préislamique, éd. P. Bernard, F. Grenet, Paris, 1991, ss. 251-253.
- Jettmar, 1994 (Jiang Boqin, Dunhuang and Turfan Documents and the Silk Road, Beijing, 1994).
- Jiang Boqin, The Zoroastrian Art of the Sogdians in China, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, December 2000. a, ss. 35-71.
- Jiang Boqin, An Iconological Survey of the Decorative Elements on the Zoroastrian Temple in Jiexiu, Shanxi, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, December 2000. b, ss. 85-101.
- L. Juliano, J. A. Lerner, Cultural Crossroads: Central Asia and Chinese Entertainers on the Miho Funerary Couch, Orientations, vol. 28, n° 9, October 1997, ss. 72-78.
- S. K. Kabanov, "Arkheologicheskie dannie k etnicheskoy istorii yujnogo Sogda v III-VI vekakh", Sovetskaya Arkeologiya, no. 1, 1963, pp. 219-230.
- P. E. Karetzky, Foreigners in Tang and Pre-Tang Painting, Oriental Art, vol. XXX, n° 2, Summer 1984, ss. 160-166.
- J. Klimkeit, The Donor at Turfan, Silk Road Art and Archaeology, 1, 1990, ss. 177-201.
- E. R. Knauer, The Fifth Century A. D. Buddhist Cave Temples at Yün-Kang, North China, Expedition, Vol. 25, n° 4, Summer 1983, ss. 27-47.
- E. R. Knauer, Le Vêtement des Nomades Eurasiatiques et sa Postérité, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, fasc. IV, 1999, ss. 1141-1187.
- H. Kumamoto, The Khotanese in Dunhuang, Cina e Iran. Da Alessandro Magno alla Dinastia Tang, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, Firenze, 1996, ss. 79-101.
- A. Lala Comneno, Cristianesimo nestoriano in Asia Centrale nel primo millennio: testimonianze archeologiche, Orientalia Christiana Periodica, vol. 61, fasc. II, 1995, ss. 495-535.
- D. D. Leslie, Persian Temples in T'ang China, Monumenta Serindica, 35, 1981-83, ss. 275-303.
- G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930. Lin Wushu, A General Discussion of the Tang Policy Towards Three Persian Religions: Manicheism, Nestorianism and Zoroastrianism, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, 2000, ss. 103-116.
- A. Litvinsky, The Hephthalite Empire, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996, ss. 135-162.
- Lo Muzio, Ustru#na, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica ed Orientale, Secondo supplemento, 1971-1994, vol. V, Roma, 1997, ss. 915-918.
- I. Lubo-Lesnitchenko, Western Motifs in the Chinese Textiles of the Early Middle Ages, National Palace Museum Bulletin, vol. XXVIII, n° 3-4, 1993, ss. 1-28.
- Lubo-Lesnichenko, Western Motifs in the Chinese Textiles of the Early Middle Ages, Coins, Art and

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

Chronology. Essays on the Pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands, ed. M. Harlam and D. E. Klimburg-Salter, Wien, 1999, ss. 461-480. Luo Feng, Lacquer Painting on a Northern Wei Coffin, Orientations, vol. 21, n° 7, July 1990, ss. 18-29.

- Mackerras, The Uighur Empire. According to the T'ang Dynastic Histories. A Study in Sino- Uighur Relations 744-840, Canberra, 1972.
- Mackerras, The Uighurs, The Cambridge History of Early Inner Asia, D. Sinor ed., Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, ss. 317-42.
- J. P. Mallory, V. H. Mair, The Tarim Mummies. Ancient China and the Mistery of the Earliest Peoples from the West, London, 2000.
- U. Marazzi, Alcuni Problemi Relativi alla Diffusione del Manicheismo presso i Turchi nei Secoli VIII-IX, Annali dell'Istituto Orientale di Napoli, vol. 39 (n. S. XXIX), 1979, ss. 239-52.
- Maricq, Classica et Orientalia. 5. Res Gestae Divi Saporis, Syria, 35, 1958, ss. 295-360.
- İ. Marshak, Sogdiskoe serebro, Ocherki po vostochnom torevtike, Moskova 1971.
- I. Marshak, La Sogdiana nel VII-VIII secolo d. C., Tesori d'Eurasia. 2000 anni di Storia in 70 anni di Archeologia Sovietica, Milano, 1987, ss. 157-167.
- Marçak, Les fouilles de Pendjikent, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1990, ss. 286-313.
- I. Marshak, Sogdiana. Part one. Sughd and Adjacent Regions, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996. a, ss. 233-258.
- I. Marshak, D@v#tO2, Encyclopaedia Iranica, vol. 7, E. Yarshater ed., 1996. b, ss. 334-335.
- I. Marçak, Arte della Sogdiana, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica ed Orientale, Secondo supplemento, 1971-1994, vol. V, Roma, 1997, ss. 321-27.
- İ. Marshak, "Sogd V-VIII vv. İdeologiya po pamyatnikam iskustva", Arkeologiya, Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v epokhu srednevekovya, Srednyaya Aziya v rannem srednevekovye, red. G. A. Brikina, Moskova 1999, pp. 175-191.
- I. Marçak, V. I. Raspopova, Une image sogdienne du dieu-patriarche de l'agriculture, Studia Iranica, t. 16, fasc. 2, 1987, ss. 193-199.
- I. Marshak, V. I. Raspopova, Wall Paintings from a House with a Granary. Penjikent, 1st Quarter of the Eight Century A. D., Silk Road Art and Archaeology, 1, 1990. a, ss. 123-176.
- I. Marshak, V. I. Raspopova, Les nomades et la Sogdiane, Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Apports de l'arcéologie et de l'ethnologie, H. -P. Francfort, Paris, 1990. b, ss. 179-185.
- V. M. Masson, I monumenti archeologici dell'Asia Centrale. Influenze e relazioni greco-romane, La Persia ed il Mondo Greco-Romano, Roma, 1966, ss. 357-81.
- Mielczarek, Remarks on the Numismatic Evidence for the Northern Silk Route: the Sarmatians and the Trade Route Linking the Northern Black Sea Area with Central Asia, Studies in Silk Road Coins and Culture. Papers in Honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th Birthday, eds. K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang, Kamakura, 1997, ss. 131-147.
- M. Mitchner, Indo-Greek and Indo-Schythian Coinage, IX Volls., London, 1975.
- M. Mode, Sogdian Gods in Exile-Some Iconographic Evidence from Khotan in the Light of Recently excavated Material from Sogdiana, Silk Road Art and Archaeology, 2, 1991/92, ss. 179-214.
- M. Mode, Sogdien und die Herrscher der Welt. Türken, Sasaniden und Chinesen in Historiengemälden des 7. Jahrhunderts n. Chr. Aus Alt-Samarqand, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1993.
- Mortari Vergara Caffarelli, Proposte per una nuova Cronologia e Per un Ulteriore esame Critico dell'opera di Yü-C'hih I-Seng, Rivista degli Studi Orientali, vol. XLVI, fasc. I-II, 1971, ss. 63-85.
- N. N. Negmatov, Sogdiana. Part two. Ustrushana, Ferghana, Chach and Ilak, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996, ss. 259-80.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

- Niu Ruji, A New Study on the Origin of the Old Turkic Script, Altaicology Studies, vol. I, Li Xiangrui, Niu Ruji eds., Urumqi, 1994, ss. 156-164.
- Th. S. Noonan, Les Khazars et le commerce oriental, Dossier d'Archéologie, n° 256, Les échanges au Moyen Age, Septembre 2000, ss. 82-85.
- Olmstead, L'impero Persiano, Roma, 1982 (The History of Persian Empire, Chicago, 1948).
- Otavsky, Stoffe von der Seidenstraße: Eine neue Sammlungsgruppe in der Abegg-Stiftung, Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg- Stiftung, Riggisberger Berichte 6, Riggisberg, 1998. a, ss. 13-42.
- Otavsky, Zur kunsthistorischen Einordnung der Stoffe, Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg-Stiftung, Riggisberger Berichte 6, Riggisberg, 1998. b, ss. 119-214.
- Overlaet, Apeçu historique, Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine [224-642] , Bruxelles, 1993, ss. 19-29.
- T. Pang, Some Chinese Glazed Tiles of the 6th Century, Oriental Art, vol. XLIV, 4, Winter 1998/99, ss. 61-68.
- S. Parlato, Successo eurasiatico dell'etnico "Unni", La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Roma, 1996, ss. 555-566.
- Pelliot, Le "Cha tcheou tou fou t'ou king" et la colonie sogdienne de la région du Lob Nor, Journal Asiatique, tome VII, 1916, ss. 111-123.
- U. Pestalozza, Il Manicheismo presso i Turchi Occidentale ed Orientali (rilievi e chiarimenti), Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere-Rendiconti, vol. LXVII, 1934, ss. 417-497.
- Pirazzoli-t'Serstevens, Pour une archéologie des échanges. Apports étrangers en Chine- transmission, réception, assimilation, Arts Asiatiques, t. XLIX, 1994, ss. 21-33.
- A. Pougatchenkova, L'image du K'ang-Kiu dans l'art sogdien, Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata, vol. 3, G. Gnoli, L. Lanciotti eds., Roma, 1988, ss. 1143-1158.
- G. Pulleyblank, A Sogdian Colony in Inner Mongolia, T'oung Pao, vol. XLI, 1952, ss. 317-356.
- G. Pulleyblank, The Background of the Rebellion of An Lu-Shan, Oxford, 1966.
- G. Pulleyblank, Chinese-Iranian Relations. i: in Pre-Islamic Times, Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, V, 4, Costa Mesa (California), 1992, ss. 424-31.
- J. Raby, Between Sogdia and the Mamluks: a Note on the Earliest Illustrations to KalOla wa Dimna, Oriental Art, n. s., vol. XXXIII, n° 4, Winter 1987/88, ss. 381-398.
- Rapin, M. Isamiddinov, Fortifications hellénistiques de Samarcande (Samarkand-Afrasiab), TOPOI, vol. 47, 1994, ss. 547-565.
- G. Raschke, New Studies in Roman Commerce with the East, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im spiegel der neuen Forschung, II, Principat 9. 2, H. Temporini ed., Berlin, New York, 1978, ss. 604-1378.
- V. Raspopova, Gold coins and bracteates from Pendjikent, Coins, Art and Chronology. Essays on the Pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands, ed. M. Harlam and D. Klimburg-Salter, Wien, 1999, ss. 453-460.
- V. İ. Raspopova, G. V. Shishkina, "Sogd", Arkeologiya, Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v epokhu srednevekovyaya, Srednyaya Aziya v rannem srednevekovye, red. G. A. Brikina, Moskova 1999, pp. 50-77.
- J. Rawson, Central Asian Silver and Its Influence on Chinese Ceramics, Bulletin of the Asia Institute, n. s., vol. 5, 1991, ss. 139-51.
- L. İ. Rempel, "Sogd", Entsiklopediya iskustvo stran i narodov mira, t. 1-4, Moskova 1962-1978, pp. 204-208. 1962-1978, ss. 204-208.
- K. Riboud, A Newly Excavated Caftan from the Northern Caucasus, Textile Museum Journal, vol. IV, n° 3, 1976, ss. 21-42.

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

- K. Riboud, Some Remerks on the Face-Covers (Fu-mien) Discovered in the Tombs of Astana, *Oriental Art*, vol. 24, n° 4, Winter 1977, ss. 438-54.
- Roaf, The Subject Peoples on the Base of the Statue of Darius, *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 4, 1974, ss. 73-160.
- Rong Xinjiang, The Migrations and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang, *China Archaeology and Art Digest*, vol. 4, n° 1, 2000, ss. 117-163.
- J. M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, Berkeley, 1967 (reprint New Delhi, 1993).
- V. Rtveladze, On the Historical Geography of Bactria-Tokharistan, *Silk Road Art and Archaeology*, 1, 1990, ss. 1-33.
- M. Sabattini, P. Santangelo, *Storia della Cina*, Roma-Bari, 1989.
- Scaglia, Central Asians on a Northern Ch'i Gate Shrine, *Artibus Asiae*, XXI, 1958, ss. 9-28.
- U. Scerrato, Elementi iranici nell'arte del Giappone, *Il Giappone*, anno 1°, 1961, 2, ss. 6-11.
- H. Schafer, Iranian Merchants in T'ang Dynasty Tales, *University of California Publications in Semitic Philology*, Semitic and Oriental Studies Presented to William Popper, vol. XI, 1951, ss. 403-422.
- H. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics*, Berkeley, Los Angeles, 1963.
- B. Serjeant, *Islamic Textiles. Material for a History up to the Mongol Conquest*, Beirut, 1972.
- Sheng, Innovations in Textile Techniques on China's Northwest Frontier, 500-700 AD, *Asia Major*, Third Series, vol. XI, Part 2, 1998, ss. 117-160.
- G. Shepherd, W. B. Henning, Zandaniji Identified?, *Aus der Welt der Islamische Kunst. Festschrift für E. Kühnel*, Berlin, 1959, ss. 15-40.
- Shi Anchang, A Study on a Stone Carving from the Tomb of a Sogdian Aristocrat of the Northern Qi: A Preliminary Study of an Ossuary in the Collection of the Palace Museum, *China Archaeology and Art Digest*, vol. 4, n° 1, December 2000, ss. 72-84.
- K. Shiratori, A Study on Su-T' e (), or Sogdiana, *Memoirs of the Research Department of the Thyh Bunko*, II, 1928, ss. 81-145.
- V. Shishkina, Ancient Samarkand: Capital of Soghd, *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, vol. 8, 1994, ss. 81-99.
- Sims-Williams, Ancient Letters, *Encyclopaedia Iranica*, vol. II, 1, ed. E. Yarshater, London, 1985, ss. 7-9.
- N. Sims-Vilyams, "Puteshestvenniki v Tibet: sogdiyskie nadpisi Ladaka", *Vestnik Drevney istorii*, no. 2, 1995, pp. 61-66.
- N. Sims-Williams, The Sogdian Merchants in China and India, *Cina e Iran. Da Alessandro Magno alla Dinastia Tang*, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, Firenze, 1996, ss. 45-68.
- Sinor, The Establishment and Dissolution of the Türk Empire, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, D. Sinor ed., Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, ss. 285-316.
- Siren, Central Asian Influences in Chinese Painting of the Tang Period, *Arts Asiatiques*, t. III, fasc. 1, 1956, ss. 3-21.
- O. i. Smirnova, *Ocherki iz istorii Sogda*, Moskova 1970.
- Soucek, *Sughd#k*, The Encyclopaedia of Islam, vol. IX, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte eds., Leiden, 1997, ss. 773-774.
- Stawiski, *Mittelasien. Kunst der Kuschan*, Leipzig, 1979.
- Ya. Staviskiy, *Sudbi buddizma v Sredney Azii*, Moskova 1998.
- M. Sherbak, *Tyurskaya runika, Proiskhojdenie drevneyshey pismennosti Tyurok*, Sankt- Peterburg 2001.
- W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge, 1955 (reprint New Delhi, 1980).

SOĞDIYANA TARİHİNE GİRİŞ

- W. Tomaschek, *Centralasiatische Studien. I. Sogdiana*, Wien, 1877.
- K. V. Trever, *Kushani, Khioniti i Eftaliti po armyanskim istochnikam IV-VII vv. (K istorii narodov Sredney Azii)*, *Sovetskaya Arkeologiya*, XXI, 1954, pp. 131-147.
- K. R. Tsiang, *Miraculous Flying Stupas in Qingzhou Sculptures*, *Orientalia*, vol. 31, n° 10, December 2000, ss. 45-53.
- Twitchett, Merchant, *Trade and Government in Late T'ang*, n. s., *Asia Major*, vol. XIV, Part I, 1968, ss. 63-95.
- Twitchett, Hsüang-tsung (reign 712-56), *The Cambridge History of China*, vol. 3. Sui and T'ang China, 589-906, Part I, D. Twitchett and J. K. Fairbank gen. eds., Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, ss. 333-463.
- Twitchett, H. J. Wechsler, Kao-tsung (reign 649-83) and the Empress Wu: the Inheritor and the Usurper, *The Cambridge History of China*, vol. 3. Sui and T'ang China, 589-906, Part I, D. Twitchett and J. K. Fairbank gen. eds., Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, ss. 242-89.
- Uray, *Tibet's Connections with Nestorianism and Manicheism in the 8th-10th Centuries*, *Arbeitskreis für Tibetische und Buddhistische Studien Universität Wien*, ed. E. Steinkellner und H. Tauscher, Wien, 1983, ss. 399-429.
- W. Watson, *Iran and China*, *The Cambridge History of Iran. Volume 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, ss. 537-558.
- Widengren, *Xosrau Anh{urv#n, les Hephtalites et les peuples Turcs (Études préliminaires de sources)*, *Orientalia Suecana*, vol. I, 1952, ss. 69-94.
- Widengren, *Il Manicheismo*, Milano, 1964.
- Xu Xinguo, *The Tibetan Cemeteries in Dulan County: Their Discovery and Investigation*, *China Archaeology and Art Digest*, vol. 1, n°3, July-September 1996, ss. 7-12.
- Yang Fuxue, *On the Shazhou Uighur Kingdom*, *Altaicology Studies*, vol. I, Li Xiangrui, Niu Ruji eds., Urumqi, 1994, ss. 165-194.
- Y. Yoshida, *Additional Notes on Sims-Williams' Article on the Sogdian Merchants in China and India, Cina e Iran. Da Alessandro Magno alla Dinastia Tang*, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, Firenze, 1996, ss. 69-78.
- Yü Ying-shi, *Han Foreign Relations*, *The Cambridge History of China. Volume 1. The Qin and Han Empires 221 B. C. -A. D. 220*, eds. D. Twitchett, M. Lowe, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986.
- Y. A. Zadneprovskiy, *The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander*, *History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*, Paris, 1994, ss. 457-472.
- M. Zand, *Bukhara. vii. Bukharan Jews*, *Encyclopaedia Iranica*, vol. IV, E. Yarshater ed., 1990, ss. 530-545.
- V. Zeimal, *The Political History of Transoxiana*, *The Cambridge History of Iran. Volume 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, ss. 232-262.
- V. Zeimal, *The Kidarite Kingdom in Central Asia*, *History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996, ss. 119-133.
- Zhang Zong, *Exploring Some Artistic Features of the Longxing Si Sculptures*, *Orientalia*, vol. 31, n° 10, December 2000, ss. 54-63. Zhao Feng, J. Simcox, *Silk Roundels from the Sui to the Tang*, Hali, 92, May 1997, ss. 80-85.